

## **1.2 Комунікативна готовність дітей із загальним недорозвитком мовлення як детермінанта створення безбар'єрного життєвого простору**

Соціально-економічний розвиток України на сучасному етапі зумовлює визначення нових пріоритетів і перспектив розвитку спеціальної освіти. Швидкий темп розвитку сучасного життя щоразу висуває нові вимоги щодо готовності дітей до шкільного навчання. Особливе це стосується сьогодні дітей із порушеннями мовлення, а саме – категорії дітей із загальним недорозвитком мовлення. Ці діти належать до неоднорідної та чисельної групи, для якої формування комунікативної готовності – основний шлях особистісного розвитку перед шкільним навчанням.

Комунікація є найважливішим чинником формування особистості, оскільки у процесі спілкування з оточенням дитина осягає світ, набуває досвіду, засвоює знання. Кожна дитина відчуває потребу у спілкуванні, але не кожна може реалізувати цю потребу. Такі діти, як правило, не можуть спілкуватись, використовуючи мовлення як засіб комунікації [8]. Мовленнєвий розвиток дітей дошкільного віку тісно пов'язаний із формуванням їх комунікативної готовності, тому що слово є центральною одиницею мовлення і складає його семантичну основу, є основним засобом комунікації. Оволодіння новими мовленнєвими засобами, збільшення обсягу застосованих лексичних одиниць, розвиток навичок оперування мовленнєвими одиницями з метою комунікації – все це основні напрями формування комунікативної готовності старшого дошкільника до шкільного навчання.

Засвоївши основні компоненти комунікації, дитина згодом може легко адаптуватися у шкільному середовищі. Різні відхилення в розвитку мовлення негативно позначаються на сприйнятті мовлення оточуючих, оволодінні знаннями і розвитку особистості дитини. Діти, починаючи усвідомлювати свої недоліки мовлення, стають мовчазними, нерішучими, замкнутими.

Проблема формування мовлення є однією з центральних у розвитку комунікативної готовності дітей дошкільного віку із ЗНМ III рівня. Дослідження

Р. Лєвіної, В. Ковшикової, Т. Філічевої, Г. Чіркїної показали, що розвиток мовлення дітей дошкільного віку із ЗНМ проходить із істотними відхиленнями від вікових нормативів [7].

Мовлення є основним засобом комунікації між людьми. Воно зазвичай супроводжується невербальною комунікацією, яка характеризує особистісне відношення учасників до процесу спілкування і є вираженням індивідуальності того, хто говорить. Мовлення – один з найбільш потужних факторів і стимулів розвитку дитини [9]. Це зумовлено винятковою роллю, яку воно відіграє в житті дитини. Мовлення у своєму розвитку проходить певні етапи. На кожному з етапів елементи мовленнєвої системи формуються в певній закономірності. С. Рубінштейн, досліджуючи проблему становлення дитини і розвитку мовлення, відзначав, що мовлення є соціальним як за походженням, так і за функціями. Виникнення мовлення поза суспільством неможливе, мовлення – це соціальний продукт; призначений для спілкування, воно і виникає у спілкуванні.

Мовлення відіграє важливу роль в житті дошкільника, є засобом пізнання, спілкування, навчання: здобуття і відтворення знань, розв'язання різного роду навчальних і життєвих завдань, основою формування соціальних зав'язків дитини з оточуючим світом. У багатьох дослідженнях доведено, що психічні процеси – сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява – опосередковані мовленням (Л. Виготський, М. Жинкін, О. Запорожець, О. Леонтєв, О. Лурія, А. Люблінська) [11]. Тому при порушеннях мовлення у дитини завжди виникають додаткові проблеми, пов'язані зі спілкуванням.

Мовленнєвий розвиток дитини є головним інструментом, за допомогою якого вона встановлює контакт із довкіллям і завдяки якому відбувається соціалізація дитини. Мовленнєвий розвиток дитини здавна привертає увагу психологів, педагогів та психолінгвістів (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонтєв, А. Маркова, С. Рубінштейн, О. Шахнарович тощо) [10]. Саме багатоаспектність мовлення є підставою для його вивчення різними науками. Водночас інтерес дослідників до дитячого мовлення пов'язаний з його винятковою важливістю у психічному розвитку дитини, розвитку комунікативної діяльності.

Л. Виготський виділяє дві основні функції мовлення – спілкування і узагальнення. На його думку, саме ці дві функції відображають все різноманіття завдань, які мовлення виконує на різних етапах розвитку дитини в різних ситуаціях спілкування. Розвиваючи ідею Л. Виготського про соціальне походження мовлення, С. Рубінштейн зазначає, що дві основні функції мовлення – комунікативна і сигнікативна, завдяки яким воно є засобом спілкування і формою існування думки, свідомості, формуються взаємозалежно і функціонують одна в іншій.

Дослідники визначили, що мовленнєва діяльність – це специфічна психологічна діяльність людини, спрямована на використання засвоєної мови з метою комунікації. Ця дефініція вказує на те, що мовленнєва діяльність забезпечує, з одного боку, засвоєння мови індивідумом, а з іншого боку – використання мовлення в актах комунікації, що дозволяє багатьом науковцям виділити відповідно лінгвістичний (мовленнєвий) і комунікативний компоненти мовленнєвої діяльності (М. Ватютнев, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Лурія, Є. Соботович, О. Шахнарович та ін.) [12]. Обидва компоненти тісно взаємопов'язані і проходять в онтогенезі складний шлях становлення й розвитку.

Також важливе місце у готовності дітей до шкільного навчання належить комунікативній готовності, ознаками якої є чисте та правильне мовлення, достатній лексичний запас, уміння вільно спілкуватися з однолітками і дорослими, виявляти ініціативу в ситуаціях соціальної взаємодії, керуватися етичними нормами спілкування.

Дитина є соціальною істотою, яка реалізує себе у взаємодії з іншими людьми. Здатність комунікації та потреба в комунікації є чи не найважливішими сутнісними ознаками кожної особистості. Комунікацію визначають як процес встановлення та розвитку контакту між людьми, що виникає у зв'язку з потребою у спільній діяльності; включає в себе обмін інформацією; володіє взаємним сприйняттям і спробами впливу один на одного [10].

Потреба у комунікації є однією з первинних потреб дошкільника. Комунікація є найважливішим чинником розвитку дітей, оскільки в процесі

спілкування з оточенням дитина досягає світ, набуває досвіду, засвоює знання. Кожна дитина відчуває потребу в спілкуванні, але не кожна може реалізувати цю потребу. Такі діти як правило, не можуть спілкуватись, використовуючи мовлення як засіб комунікації [6]. Потреба дошкільника у комунікації зумовлена необхідністю взаємодіяти в процесі навчання, спільної діяльності, вирішенні будь-яких повсякденних питань.

Комунікативний компонент мовленнєвої діяльності чи комунікативна компетентність – це сукупність дій і операцій, які забезпечують використання мовлення у процесі сприймання або породження усних і письмових мовленнєвих висловлювань (Є. Соботович, В. Тищенко та ін.). Комунікативну компетентність ми розглядаємо слідом за теоретиками і методистами дошкільної освіти в Україні А. Богуш, А. Гончаренко, О. Кононко, Т. Піроженко та ін. як вінець комплексного розвитку всіх компонентів мовлення дитини, здатності користуватися рідною мовою як засобом комунікативної взаємодії у товаристві людей, розуміти їх і бути зрозумілою, узгоджувати з ними свої наміри і бажання [5].

Проблему комунікації, комунікативної культури дітей дошкільного віку досліджували психологи (Л. Виготський, О. Леонтьєв, М. Лісіна, В. Петровський, С. Рубінштейн, А. Рузська та ін.), педагоги й лінгводидакти (А. Богуш, А. Виноградова, Н. Гавриш, Т. Маркова, Б. Менджерицька, Т. Піроженко, О. Смирнова, О. Ушакова, Р. Чумичова та ін.) [5, 13-15]. Учені розуміють процес комунікації як передачу кодованої інформації від суб'єкта до суб'єкта, що носить діяльнісний і діалогічний характер.

Комунікативний процес є основою спілкування, організація якого залежить від розуміння системи і структури процесу, а також природи комунікативного акту.

Процес формування комунікативно-мовленнєвої діяльності в онтогенезі утворюється на основі ряду закономірностей, які спостерігаються у всіх без винятку дітей, незалежно від стану їх здоров'я. Комунікативно-мовленнєва діяльність дошкільника відбувається на таких рівнях [12]:

а) поведінковий рівень (оволодіння мовленнєвою поведінкою), особливостями якого є: спрямування уваги на партнера по спілкуванню, настанова на реакцію-відповідь; володіння різноманітними експресивно-мімічними засобами спілкування, вміння налагоджувати міжособистісні контакти;

б) когнітивно-лінгвістичний рівень (розвиток понятійної свідомості), який характеризують: розуміння просторово-часових ознак ситуації спілкування (значення слів, що характеризують місце, час, зміст взаємодії); усвідомлення емоційного змісту ситуації спілкування (значення слів, що характеризують емоційний стан дитини); розуміння дійових осіб у грі, праці (значення слів, що характеризують дитину); збагачення словникового запасу (різноманітне і точне використання лексики, що відповідає ситуації і змісту спілкування); граматична правильність мовлення; фонетичний розвиток (вимова звуків, дикція, сила голосу, паузи, наголос);

в) особистісний рівень (регулювання мовленнєвої взаємодії), свідченням якого є: прагнення до розгорнутості, логічності й зв'язності висловлювання, розповіді; керування мовленням, його зміна відповідно до розвитку ситуації; удосконалення характеру тексту (враховуючи ситуацію, досвід, творчий підхід); самооцінка в дії, що визначає тип комунікативної позиції у спілкуванні; ціннісні орієнтації, пов'язані з людиною (оцінка співрозмовника, безоцінне сприйняття іншої дитини); потреба в міжособистісному спілкуванні, широта та дієвість його мотивів.

Формування комунікативних навичок у дошкільників із ЗНМ передбачає [12]:

1. Становлення вміння володіти засобами спілкування;
2. Формування установок на взаємодію та доброзичливе ставлення;
3. Встановлення позитивних взаємин з оточуючими: здатність вислухати товаришів, коректно висловити ставлення до співрозмовника;
4. Здатність висловити власні думки, формування позитивного образу «Я»;
5. Формування вміння колективного обговорення завдань.

В свою чергу несформованість навичок комунікації може виступати причиною неадекватної поведінки дитини, конфліктності, невміння узгоджувати власні дії з діями партнерів.

Спілкування є однією з головних проблем, через призму якого визначають питання розуміння та сприймання людьми один одного. У процесі спілкування дитина пізнає світ, що її оточує, засвоює і створює культурні цінності. Спілкування є невід'ємною і загальною умовою формування особистості дошкільника [14]. Спілкування – багатоплановий процес становлення і розвитку контактів між дошкільниками, який передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії, сприйняття і розуміння суб'єктами спілкування один одного [14]. Спілкування історично склалося в процесі спільної діяльності, де спочатку відіграло допоміжну роль: супроводжувало і обслуговувало певні дії. З ускладненням діяльності воно набуває відносної самостійності, починає виконувати специфічну функцію передачі наступним поколінням форм культури і суспільного досвіду.

Відомо, що саме процес спілкування справляє особливий вплив на психічний розвиток дитини. У відповідності з теоретичними концепціями сучасної психології, мовлення є однією з найважливіших, психічних функцій дошкільника (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.). Аналіз психолого-педагогічних досліджень засвідчує значущість наукових поглядів про взаємозв'язок мовлення зі спілкуванням у процесі становлення особливості (О. Леонтьєв, Д. Ельконін, М. Лісіна тощо). Такий підхід розвиває ідеї Л. Виготського, який розглядав мовлення як засіб соціального спілкування, підкреслював важливість його комунікативної функції.

Є. Ковилова у своєму дослідженні визначає такі структурні компоненти спілкування:

- суб'єкт спілкування,
- засіб спілкування – дошкільники, спілкуючись із ровесниками та дорослими, активно використовують поширені форми зв'язного діалогічного мовлення,

- потреби і мотиви спілкування – становлять основу комунікації та визначають форму спілкування,
- способи взаємодії – визначаються віковими психологічними особливостями
- результати спілкування – обумовлюються ступенем досягнення співрозмовниками поставленої мети (сам процес спілкування, домовленість, спільні дії тощо).

Відповідно до теми нашого дослідження, особливий інтерес викликає не власне мовлення, а мовленнєве спілкування. Мовленнєве спілкування – це процес встановлення та підтримки цілеспрямованого, прямого чи опосередкованого, контакту між людьми засобами мови. У будь-якому тексті (усному чи письмовому) реалізується система мови, тобто, комплекс фонетичних, лексичних, граматичних одиниць, які є засобом комунікативної діяльності людей із метою вираження їхніх почуттів, думок, бажань і намірів [14]. Мовленнєве спілкування є одним із перших видів діяльності, яким дитина оволодіває в онтогенезі; воно є універсальною умовою розвитку особистості в період дошкільного дитинства. У процесі різнопланового спілкування в ігровій діяльності дитина пізнає природний, предметний і соціальний світ, що її оточує, в його цілісності і різноманітності; формує і розкриває свій власний внутрішній світ, свій образ «Я»; засвоює і створює культурні цінності, виступає при цьому активним суб'єктом взаємодії.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, ми можемо стверджувати, що тісний взаємозв'язок мовлення і комунікації має місце у процесі становлення і розвитку дитини, значно порушується у випадках первинної мовленнєвої патології. Найважливішими чинниками, які детермінують розвиток комунікативної сфери дошкільників, є складна система взаємозалежностей компонентів соціального середовища, в якому розвивається дитина, типу спілкування, особливостей навчально-виховного процесу, що в свою чергу сприяє створенню безбар'єрного життєвого простору.